

Market reforms in Ukraine's agriculture: historiography of the issue

Pavlo S. Korinenko

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: korinenkopavlo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

Nazar I. Savytskyi

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

PhD student (Ukraine)

email: savytskyin@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9589-1736>

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the historiographical achievements of domestic scholars in researching market reforms in Ukraine's agriculture during the second half of the 1980s and the mid-1990s, to determine the contribution of scientific institutions to its development, and to draw researchers' attention to directions for further scientific inquiry. The methodological framework of the study is based on the principles of historicism, consistency, and a comprehensive approach, as well as general scientific and specialized methods of historical science. The use of the historical approach allowed for tracing the process of knowledge accumulation in scientific research, the expansion of their themes, and the trend towards an increasing number of scholars in all regions of Ukraine involved in the study of modern agrarian issues. The problem-chronological method enabled an analysis of historical literature from the perspective of all its components and the prioritization of existing scientific problems. The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of accumulated historiographical knowledge regarding key problems of market reforms in agriculture. The study expands the understanding of achievements and unresolved issues, proving that the historiography of the scientific problem centers around such fundamental areas as the formation and functioning of new organizational and economic structures, the transformation of land relations, and the introduction of the agricultural land market. Conclusions. The study demonstrated that since the late 1980s, historiographical knowledge on the topic of market reforms in Ukraine's agriculture has been steadily accumulating. The results of scientific research have been published in articles, monographs, and dissertations, enriching the source base. It was found that the most researched aspects of this multi-vector process include the transformation of land relations, the collapse of kolkhozes (collective farms) and sovkhoses (state farms), and the subsequent emergence of new organizational and economic structures. Scientific literature addresses the transition from public to private ownership of land and other means of agricultural production. However, further research is needed on the mechanisms of state-led divestment of collective farm lands and property, as well as the impact of changes in production relations on the level of social stratification among the peasantry. Researchers should also focus on prosopography (biographical studies), as the agricultural sector has produced many highly qualified specialists of a new type. The time has come for an in-depth study of the peasants' transition from collective to individual farming, highlighting both positive achievements and negative phenomena, such as the causes of the weak cooperative movement and the unforeseen dispossession of peasants' land.

Keywords: historiography, source base, land relations, agricultural market reforms, organizational and economic structures, peasantry, farming.

Ринкові реформи в сільському господарстві України: історіографія проблеми

Павло Коріненко

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
доктор історичних наук, професор (Україна)
email: korinenkopavlo@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

Назарій Савицький

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
аспірант (Україна)
email: savytskyin@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9589-1736>

Анотація.

Метою статті є аналіз історіографічних досягнень вітчизняних науковців у дослідженні ринкових реформ у сільському господарстві України протягом другої половини 1980-х – середини 1990-х років, визначення внеску наукових установ у його розвиток та привернення уваги дослідників до напрямків подальших наукових пошуків. **Методологічна основа** дослідження базується на принципах історизму, системності та комплексного підходу, а також загальнонаукових та спеціалізованих методах історичної науки. Використання історичного підходу дозволило простежити процес накопичення знань у наукових дослідженнях, розширення їхньої тематики та тенденцію до збільшення кількості науковців у всіх регіонах України, які займаються вивченням сучасних аграрних питань. Проблемно-хронологічний метод дозволив провести аналіз історичної літератури з позиції всіх її складових та визначити пріоритети наявних наукових проблем. **Наукова новизна** полягає у всебічному аналізі накопичених історіографічних знань щодо ключових проблем ринкових реформ у сільському господарстві. Дослідження розширює розуміння досягнень та невирішених питань, доводячи, що історіографія наукової проблеми зосереджена навколо таких фундаментальних напрямків, як формування та функціонування нових організаційно-економічних структур, трансформація земельних відносин та запровадження ринку сільськогосподарських земель. **Висновки.** Дослідження продемонструвало, що з кінця 1980-х років історіографічні знання з теми ринкових реформ у сільському господарстві України неухильно накопичуються. Результати наукових досліджень опубліковані у статтях, монографіях та дисертаціях, що збагачує джерельну базу. Виявлено, що найбільш дослідженими аспектами цього багатовекторного процесу є трансформація земельних відносин, розпад колгоспів та радгоспів, а також подальша поява нових організаційно-економічних структур. У науковій літературі розглядається перехід від державної до приватної власності на землю та інші засоби сільськогосподарського виробництва. Однак необхідні подальші дослідження механізмів державного розпорядження колгоспними землями та майном, а також впливу змін у виробничих відносинах на рівень соціальної стратифікації селянства. Дослідникам також варто зосередитися на просопографії (біографічних дослідженнях), оскільки аграрний сектор випустив багатьох висококваліфікованих спеціалістів нового типу. Настав час для поглибленого вивчення переходу селян від колективного до індивідуального господарства, висвітлюючи як позитивні досягнення, так і негативні явища, такі як причини слабого кооперативного руху та непередбачене обезземелення селян.

Ключові слова: історіографія, джерельна база, земельні відносини, ринкові реформи в сільському господарстві, організаційно-економічні структури, селянство, фермери.

Постановка проблеми. Ринкові реформи в сільському господарстві України почалися ще в добу перебудови і продовжувалися аж до запровадження у 2021 р. Верховною Радою України ринку земель сільськогосподарського призначення. На всіх етапах процес реформування відбувався в досить складних умовах. Мало місце слабе наукове обґрунтування темпів, основних завдань реформи і шляхів їх реалізації, значним був спротив старої радянської системи, відчувалася неготовність селянства до такого характеру реформи, тривалий час було досить невизначеним їх ставлення до нових організаційно-господарських структур на селі тощо. Усі ці процеси насамперед відшліфовувалися, до певної міри послаблювався їх негативний вплив на селянське середовище на рівні Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, Міністерства агрополітики та інших управлінських структур. Не були осторонь цих проблем

науківці. Під час ринкових реформ і після їх завершення українські історики, економісти, юристи, політики, окремі фермери по свіжих слідах намагалися знаходити основні тенденції, аналізувати здобутки і проблеми, робили прогнози щодо можливих кінцевих результатів. Так чи інакше, спільними зусиллями в більшості випадків вдавалося приймати оптимальні рішення, на ходу вносити корективи, узгоджувати план дій на перспективу, хоча кризові явища в аграрному секторі економіки ще тривалий час залишалися. Важливо простежити, яка історія ринкових реформ у сільському господарстві, які складові цього процесу уже знайшли відображення в науковій літературі, а які ще чекають на дослідження в найближчі роки. Передбачаємо, що після перемоги у війні з Російською Федерацією, в українському суспільстві і з боку зовнішніх бізнесових структур значно активізуються зусилля щодо набуття земельної власності.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Кінець 1980-х рр. – це час перебудови, започаткування в державі глибинних перетворень в економічному і соціально-політичному устрої, час демократизації суспільного життя. Для науковців-суспільствознавців з'явилося більше можливостей доступу до архівних матеріалів, зникла цензура при публікації наукових праць, стало престижним брати до вивчення досить складні, інколи контрверсійні теми. Тоді науковці зробили перші кроки щодо дослідження ринкових реформ у сільському господарстві України. Оскільки то було нове і до певної міри неочікуване явище, наукові пошуки велися спочатку. Проблема полягала ще й в тому, що «нових дослідників» не було. Вони ж мали перекваліфікуватися, відмовитися від методологічних позицій попередньої епохи, сумлінно та на нових методологічних засадах опанувати нову проблематику. У короткі строки їх зусиллями створена досить широка і різнопланова наукова та публіцистична література. У ній міститься великий масив фактичного, статистичного матеріалу, зроблено ґрунтовні наукові висновки. У більшості наукових досліджень досить репрезентативною є джерельна база.

Наукову літературу ми будемо досліджувати, умовно поділивши її на три групи. До першої групи можемо віднести праці соціально-економічного характеру. В них аналізується процес переходу від суспільної власності на землю, рухоме і нерухоме майно колгоспів і радгоспів до приватної, обґрунтовується необхідність відмови від організаційно-господарських структур колгоспно-радгоспного типу. Чільне місце займають досить складні проблеми щодо трансформації соціального становища селян, зокрема, проблема безробіття, розшарування селян на заможних і збіднілих, виїзд молоді на роботу за кордон, аналізуються загрозливі для українського селянства зміни в його життєвому просторі. До другої групи наукових досліджень можна віднести роботи, в яких досліджуються правові засади реформування аграрного сектору економіки, і найперше – щодо надання правочинності різним формам власності в аграрному секторі економіки, становлення нових майнових взаємин між товаровиробниками на селі в процесі виробничої діяльності. До третьої групи наукової літератури ми відносимо підручники та посібники з аграрної історії. Їх авторами виступили відомі фахівці, викладачі аграрних університетів.

За 40-річний період з обраної нами теми дослідження накопичено дуже великий і різноплановий масив публікацій, що унеможливує в межах однієї статті їх детальний аналіз. Лише в другій половині ХХ ст. опубліковано понад 500 праць з проблем реформи в АПК, у тому числі 89 монографій. (Панченко, Мураров, Кудирко, 1999, с. 31). З огляду на це ми будемо працювати з найбільш значимими науковими виданнями, такими, що визначали тогочасний рівень розвитку історичної науки. Матеріали більшості журнальних, газетних публікацій ми маємо намір об'єднувати за їх змістовими напрямками. В такий же спосіб спробуємо дати оцінку вкладу наукових установ, їх впливу на розвиток нашої проблематики, з'ясувати процес накопичення знань із аграрної історії в ході наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів тощо. Історіографічний аналіз робіт з аграрної історії України, що були опубліковані впродовж другої половини ХХ ст., здійснив колектив авторів (Бернштейн, Кульчицький, Михайлюк, Панченко 2000). Вони аналізували наукові праці з погляду трансформації аграрних відносин у системі АПК. Коноваленко О. С. підготувала статтю з історіографії аграрних реформ, що вийшла в добу незалежності України (Коноваленко, 2025, с. 42–51). Окремі автори здійснювали історіографічні огляди в монографіях і наукових статтях. (Карпенко, 2014, с. 202–206; Яворська, 2018, с. 112–116; Андрійчук, 2004) та ін.

Отже, історіографія ринкових реформ у сільському господарстві України знаходиться на стадії розвитку, накопичення знань, опрацювання різноманітних джерел та стала предметом аналізу перших спеціальних наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Давно очікуваним і до певної міри знаковим став вихід двотомної праці з історії українського селянства, до написання якої були долучені історики-аграрники попередньої епохи. (Історія українського селянства, 2006). У ній уже відсутні марксистсько-ленінські концептуальні штампи, завдяки чому вдалося уникнути апологетики колгоспного ладу, автори аналізують процес демонтажу колгоспно-радгоспної системи господарювання, здійснюють реконструкцію перших кроків щодо трансформації соціального

.....
статусу селянства, аналізують причини економічних втрат сільськогосподарського виробництва на початковому етапі запровадження ринкової реформи. Його автори демонструють нове комплексне бачення взятої до розгляду селянської тематики. Вони повною мірою використовували архівні матеріали, періодики, інформаційні відомості вищих органів влади і передусім Верховної Ради України тощо.

На таких же методологічних засадах над проблемою реформування аграрного сектору економіки працював С. Падалка. (Падалка, 2010). Він у монографічному дослідженні вперше проаналізував складні й суперечливі механізми приватизації в сільському господарстві з 1990 по 2009 рік. Враховуючи суспільний на той час інтерес до нових суб'єктів господарювання на селі, а саме: КСП, ОПГ, ОСГ, агрофірми і агрохолдинги, розкрив механізми їх зародження, побіжно торкнувся організаційної та фінансової діяльності. Водночас коротко, але досить чітко на значному статистичному матеріалі окреслив трансформаційні процеси в земельних відносинах, які уже відбулися на той час, завбачував загальні тенденції в цій площині на перспективу.

Досить успішно в науковому полі ще з 1980-х рр. працює С. Кульчицький. Коло його наукових інтересів в аграрній проблематиці досить широке. Однак можемо визначити декілька головних напрямів, зокрема, запровадження ринкових реформ, становлення нових організаційно-господарських структур та соціальні перетворення на селі. В його роботі «Ринкові реформи в сільському господарстві» вперше у вітчизняній історіографії на такому високому фаховому рівні поставлено цю проблему. Він з'ясував, що на початок 2000-х рр. за темпами і глибиною реформування виробничих відносин сільське господарство істотно поступалося індустріальним галузям, хоч розуміння нашої економічною елітою необхідності прискорення реформування аграрного сектору прийшло ще на початку 1990-х рр. Автор послідовно вивчає найважливіші документи у цьому напрямі, особливо ретельно проаналізував зміст постанови Верховної Ради України «Про форми власності на землю» від 18 грудня 1990 р, яка відкривала дорогу до запровадження приватної власності на землю. Він передбачав, що на завершальному етапі ринкової реформи з'являться приватні господарства, які заступлять в усіх своїх функціях колективні сільськогосподарські підприємства. (Кульчицький, 2002, с. 15–17).

Аграрний сектор економіки, його минуле і сьогодення стало благодатним полем для наукових досліджень економістів-аграрників. Суспільство вимагало від них дати пояснення нових економічних процесів, переконати в їх доцільності. Справа в тім, що з кінця 1980-х рр. і до початку 2000-х рр. у ході запровадження ринкових відносин відбувалися процеси, більше схожі на руйнування наявного типу виробничих відносин на селі, а тому спостерігався занепад, економічні показники переважно були зі знаком мінус, матеріальний рівень життя селян суттєво знижувався.

Досить знаними дослідниками ринкової реформи, її економічної складової, які мають монографічні праці, є П. Гайдуцький, В. Горбулін, П. Саблук, А. Третяк, Г. Черевко та ін. Сферою їх наукових інтересів була господарська діяльність нових суб'єктів господарювання, зокрема, агрофірм і агрохолдингів. Вони працювали на відповідальних посадах в органах влади, очолювали спеціалізовані наукові колективи дослідників-аграрників, а тому володіли достатнім рівнем інформації, мали досить вагомий життєвий досвід, були знавцями реального становища в аграрній сфері економіки. Саме тому до їх пропозицій дослуховувалися владні структури і найперше – щодо встановлення оптимальних земельних відносин на сучасному етапі та на перспективу, здійснення неординарних кроків щодо подолання затяжної кризи в аграрному секторі економіки. Специфічним для їх наукових досліджень є перенасиченість статистичними матеріалами, які не завжди глибоко аналізувалися. Однак ті матеріали, оскільки вони вперше вводилися в науковий обіг такими авторитетними особами, досить широко використовувалися іншими дослідниками при написанні монографічних праць, підготовці дисертаційних досліджень, статей.

Гайдуцький П. І. з'ясовував причини поспішної відмови селян від користування земельними паями, прослідкував їх подальший шлях, який пролягав через оренду в базових підприємствах (де колись працювали і отримали свої паї) та фермерських господарствах. Наступним і останнім кроком ставала концентрація земельних паїв в агрохолдингах, які скупили корпоративні права на власність на земельні паї у базових підприємств та фермерських господарств (Гайдуцький, 2003, с. 78; його ж: 2014, с. 145; його ж: 2015, с. 8). Він, на відміну від Г. Черевка, висловлював протилежні думки щодо однозначно позитивної ролі агрохолдингів у реалізації ринкових реформ. Його турбувало те, що внаслідок консолідації земель в агрохолдингах відбулося скорочення на чверть кількості фермерських господарств (Гайдуцький, 2020, с. 4).

Колектив науковців-аграрників під керівництвом академіка В. Горбуліна опрацював усі доступні їм статистичні матеріали щодо перебігу ринкових реформ у 1990 – початку 2000-х рр. Оскільки автори мали безпосереднє відношення до формування аграрної політики на тому етапі, то вони, на наш погляд, об'єктивно підійшли до оцінки її перших наслідків і сміливо, без

.....
острашу розповіли про серйозні (мабуть неочікувані ними) проблеми реформування аграрного сектору економіки. Важливо, що були названі основні причини появи багатьох проблем. Серед них, на їх думку, було бажання органів влади якомога більше отримати від аграрного сектору при досить незначних капітальних вкладеннях, позбавлення у конфіскаційний спосіб колгоспів і радгоспів права розпоряджатися земельним фондом, отримання будь-якого відшкодування за відібрані у них землі, що, до речі, були надані їм державою у довічне користування ще з часів заснування названих структур. (Земельні відносини в Україні, 2010, с. 11). Г. Черевко був чи не першим із науковців, хто предметно розпочав дослідження функціонування такої нової організаційно-господарської структури, як агрохолдинги. (Черевко, 2012). Він впевнено доказував, що ці новопосталі суб'єкти будуть мати велике значення в нарощуванні виробництва продукції сільського господарства. З огляду на це навів приклади щодо концентрації земель сільськогосподарського призначення в конкретних, досить успішних агрохолдингах. З його висновком можна цілком погодитися. Однак він не помічає таку тривожну обставину для суспільства, як зосередження у цих структурах надмірних земельних площ та ігнорування ними потреб соціальної структури на селі. Можливо, ці напрями агрополітики не були в сфері його наукових інтересів.

Агрохолдинги, агрофірми, агрокорпорації за роки реформування аграрного сектору пройшли свій шлях розвитку, удосконалювалася їх структура, порівнюючи з початковим етапом, зросли обсяги виробництва продукції, вони впевнено вийшли на світові продовольчі ринки. Усе це спонукало вчених аграрників до прискіпливої уваги щодо їх функціонування. Науковці опинилися в непростій ситуації. З одного боку, вони позитивно оцінюють високий рівень спеціалізації агрохолдингів, а з іншого – їх турбує надмірна концентрація в їх руках земельних ресурсів, інших засобів виробництва. Однак усі дослідники погоджуються, що їх дохідність, а значить, ефективність, є вищою, порівнюючи з ОСГ, і тому за ними майбутнє.

У 2002 р. А. М. Третяк опублікував працю «Історія земельних відносин і землеустрою в Україні». (Третяк, 2002). Хоча автор чомусь вирішив надати їй рангу «Навчальний посібник», то була перша у вітчизняній історіографії наукова праця, в якій комплексно і за весь історичний період досліджувалися земельні відносини і землеустрої, їх вплив на розвиток продуктивних сил. Другий розділ присвячено дослідженню сучасного етапу реформування аграрного сектору. Зазначена праця є однією із небагатьох, у якій ринкові реформи розглядають з погляду теорії цього процесу, а запропоновані ним дефініції важливих понять аграрної науки слугують дослідникам у розробці окресленої проблематики.

П. Коріненко досліджував земельні відносини через їх трансформації на основних етапах аграрної історії, в умовах ринкової реформи (Коріненко, 2015). Він проаналізував зміни у земельних відносинах, які сталися в результаті деколективізації, розпаювання колгоспних та радгоспних земель, у хронологічному порядку простежив виникнення перших альтернативних суб'єктів господарювання на селі – Асоціацій сільгоспвиробників і Колективних сільськогосподарських підприємств. У 2021 р. в Українському історичному журналі опубліковано статтю (у співавторстві), в якій автори аналізують передусім такі нові малі форми виробництва сільськогосподарської продукції на селі, як ОПГ і ОСГ. На конкретних матеріалах вони стверджували, що мало місце поспішне запровадження цих нових форм господарювання на землі, не було на ту пору належного теоретичного обґрунтування, фінансового забезпечення, що негативно впливало на процес реформування упродовж 30 років, робило його слабко прогнозованим. Селяни тривалий час не були впевнені в незворотності ринкових реформ, що підтверджувалося доволі сповільненими темпами отримання ними державних актів права власності на земельні паї (Коріненко, Падалка, Вароді, 2021).

Певний внесок в історіографію аграрної історії України і земельних відносин на сучасному етапі зроблений в монографії П. Коріненка «Земельне питання в історичній долі українського селянства» (Коріненко, 2022). У 2023 р. на Всеукраїнському конкурсі наукових праць з аграрної історії вона відзначена Дипломом третього ступеня. У VIII розділі «Курс на утвердження нових засад в земельних відносинах в добу незалежності України: здобутки і проблеми» послідовно аналізуються основні напрями деколективізації сільського господарства, запровадження і поширення орендних відносин на селі, та досить важкий шлях запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення. Названі напрями в сучасній аграрній історії стали можливими в результаті розпочатого ще в кінці 1980 р. курсу на утвердження ринкових відносин.

Науковці юридичного напрямку досить ретельно опрацьовують нормативно-правову базу ринкових реформ, зокрема, щодо новацій в системі землеволодіння, землекористування та землерозпорядження. У їх працях чимало уваги приділяється з'ясуванню нових дефініцій, розглядається порядок проходження законів у Верховній Раді, підготовка урядових постанов та указів, які мають важливе значення для визнання правочинності в діях реформаторів (Гончарук, 2003; Шульга, Жушман, Урсевиц, 2004; Лопатинський. 2006; Коріненко, 2018).

Деякі науковці певний час все ще розмірковували попередніми категоріями, у своїх дослідженнях продовжували вивчати проблеми функціонування агропромислового комплексу (АПК). Вони визнавали значимість існування нових організаційно-господарських структур, однак вважали, що вони мають функціонувати в межах централізованого АПК (Крисальний, 1993; Іжевська, 2014)

Новітня історіографія досліджуваної нами проблеми перенасичена науковими працями у форматі статей. На наш погляд, це є закономірний процес накопичення фактичного матеріалу, апробації джерел, а тому варто очікувати в найближчі роки публікації праць монографічного характеру. Статті ми розглянемо з погляду змістового направлення. Найціннішими вважаємо ті із них, де досліджуються питання щодо методології реформування аграрного сектору. Як приклад, приведемо одну із них, а саме статтю Ю. Лупенка, П. Саблука, В. Месель-Веселяка, М. Федорова (Лупенко, Саблук, Месель-Веселяк, Федоров, 2014) та Корновенка С. (Корновенко, 2022). Автори вважають, що «методологічна спрямованість реформи передбачає, щоб вільний громадянин вільної України був власником землі, мав право вільного вибору сфери своєї діяльності» До того ж вони виступали за економічну доцільність у співіснуванні дрібних і крупних товаровиробників, застерігали селян щодо поспішного продажу своїх земельних паїв, оскільки набути нові земельні площі їм буде практично неможливо. (Лупенко, Саблук, Месель-Веселяк, Федоров, 2014, с. 34).

До наступної групи історіографічної спадщини можемо віднести наукові статті, в яких аналізуються здобутки і проблеми різних типів організаційно-господарських структур, що виникали в сільському господарстві ще на початку ринкової реформи – ОПГ, ОСГ, КСП, агрофірми, агрохолдинги. Ці проблеми досліджували О. Карпенко, Т. Яворська, В. Цимбал, М. Малік, О. Ходаківська, Ю. Лупенко, М. Кропивко та ін. Так, О. Карпенко, П. Коріненко, Н. Савицький проаналізували категорію ОСГ, що отримали офіційний статус внаслідок прийняття Закону «Про особисте селянське господарство». Їх завдання, на думку О. Карпенка, полягає в тому, щоб поповнювати продовольчий ринок тими продуктами харчування, потреба в яких не задовольняється за рахунок великого сільськогосподарського виробництва. Кількісні показники виробництва окремих видів продукції з 1995 по 2013 рр. мали тенденцію до зростання. На 2013 р. вони виробляли 40 % валової продукції сільського господарства, зокрема, 97 % картоплі, 89 % овочів. Для вирішення цих завдань ОСГ добрали додаткові площі до своїх присадибних ділянок. Ці новації ринкової реформи досить вдало ілюстровані авторами декількома схемами і діаграмами. (Яворська, 2010; Кропивко, 2013; Карпенко, 2014, с. 202–206; Ходаківська, 2017; Малік, 2018).

Накопичений в попередні 30 років досвід господарювання нових суб'єктів, набуті ними організаторські і фінансово-економічні знання – все це потребувало від науковців на новому рівні підійти до аналізу, визначення перспектив їх господарської діяльності. У зв'язку з наданням статусу фермера усім домогосподарствам на селі, науковці ввели в обіг велику кількість статистичних матеріалів, які засвідчують, що кількість ОСГ зросла в усіх регіонах України. Щоправда, економічний стан їх досить строкатий. Здійснено ясність щодо вживання дослідниками терміну ОСГ і ОПГ. До появи Закону «Про особисте селянське господарство» ця форма господарювання розглядалася як особисті підсобні господарства (ОПГ), економічну основу яких складали присадибні земельні ділянки домогосподарств. На сучасному етапі науковці розглядають ОСГ як перший крок в деколективізованому селі до приватного господарювання, метою якого було забезпечення продуктами власних потреб, а також продажу лишків на ринках.

Практично усі дослідники сходяться на тому, що великі за обсягами товаровиробники за всіма економічними показниками мають переваги над дрібними, а кризовий стан в аграрному секторі 1990-х – початку 2000-х рр., на їх думку, був неминучим, носив тимчасовий характер і пов'язаний він зі зламом старої системи господарювання, надмірним податковим навантаженням, відсутністю достатнього фінансування, розривом господарських зв'язків та ін. Науковці продовжували вивчати стан земельних відносин і землеустрою. І. Новаківська, В. Сапич, Я. Гадзадо, Ю. Лузан, В. Рябоконт розглядають цей напрям аграрної реформи як необхідний для її повного завершення. Дослідники вважають, що запровадження права власності на землю є знаковим і таким, що має сприяти вихованню нового господаря на землі (Новаківська, 2018; Гудзало, 2017, с. 51; Сапич, 2018, с. 51;). З огляду на попередній досвід, земельні відносини в аграрному секторі економіки розглядаються науковцями як перманентний процес, а відтак, відповідним державним структурам варто своєчасно вживати заходи, які мають сприяти підвищенню ефективності використання земельних ресурсів. Автори вважають, що землі сільськогосподарського призначення мають бути доступними для усіх громадян України.

У цій же площині розглядають проблеми орендних відносин (Саблук, 1991; Ходаківська, 2021, с. 18–30). Від самого початку запровадження орендних відносин (на це звертають увагу практично усі дослідники) спостерігається наявність певного протиріччя, яке полягає в тому, що

орендодавець повинен надавати землю у тимчасове користування на вигідних для себе умовах. Але й орендар також повинен мати можливість отримання надійного прибутку. Вирішення цього протиріччя можливе як шляхом правового регулювання, так і за взаємною домовленістю власності, подолання на нових засадах кризових явищ у сільському господарстві, відродження у багатьох аграріїв почуття господаря на землі.

Історіографію досліджуваної нами проблеми варто доповнити з'ясуванням широти її викладення в навчальних підручниках та посібниках з аграрної історії України (Панченко, Шмарчук 2000.; Каденюк, 2005; Панченко, Мельник, Вергунов, 2007.; Коріненко, 2014; Падалка, Кириленко, Вергунов, 2019). Цей пласт літератури дає можливість досить широкого набуття знань про стан і перспективи ринкових реформ учнівською та студентською молоддю і взагалі усіма, хто цікавиться історією українського народу.

Ураховуючи потреби студентів сільськогосподарських інститутів у навчальних підручниках, у 2000 році П. Панченко та В. Шмарчук опублікували перший в незалежній Україні підручник з аграрної історії України. У ньому відведено окремий розділ становленню нової аграрної політики, наголошується на важливості підготовки сучасних фахівців, ролі наукових досліджень, удосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства. З часом науковці Київського і Кам'янець-Подільського сільськогосподарських інститутів підготували свої підручники з аграрної історії. Вони продовжили виклад тем аж до початку XXI ст. Щоправда, вчені більше уваги приділили розвитку науково-технічних знань, стану агрокультури. Земельні відносини в сучасних ринкових умовах у них розкриваються лише побіжно. П. Коріненко видав навчально-методичний посібник «Історія українського селянства». У ньому, окрім іншого, здійснена спроба з'ясувати вплив сучасної аграрної реформи на менталітет українського селянства.

Заслужують на увагу ще два підручники, авторами першого є С. Падалка, І. Кириленко, В. Вергунов, другого – А. Третяк, Т. Прядко, Т. Гетьманчик. У першому хронологічні межі сягають аж до 2020-х рр. У другому підручнику досліджуються умови переходу в землеустрої від планово-розподільчої системи державними структурами – до ринкової, що змістило акценти, зростала відповідальність господарюючих суб'єктів за ефективність використання земель. Зазначимо, що підручники підготовлені на досить широкій джерельній базі, в них детально аналізуються основні положення чинного Земельного кодексу України. Це дало можливість авторам зробити належні висновки загалом і з аграрної історії сучасності зокрема.

Третій блок нашого історіографічного екскурсу здійснено довкола з'ясування ролі наукових установ і окремих істориків у розробці проблем ринкової реформи сільського господарства. Ще наприкінці 1980-х рр. у сільськогосподарському інституті (м. Київ) працював колектив істориків-аграрників (керівник – Л. Бернштейн). У коло їх інтересів входили проблеми функціонування АПК, змін у соціальному становищі на селі, проблеми демографії тощо. Досить затребуваною стала їх колективна монографія «Соціально-економічні аспекти реформ в агропромисловому комплексі України (1991–1998 рр.)» (Бернштейн, 1998). Автори проаналізували об'єктивні і суб'єктивні чинники, що гальмували процес ринкової реформи. Цінним у цій роботі було й те, що автори пропонували конкретні шляхи для підвищення ефективності сільського господарства. На початку 2000-х рр. вчені університету відкорегували свої наукові інтереси в бік державної політики щодо становлення ринкових відносин. У науковому доробку вчених з'явилися чисельні наукові статті, у спеціалізованій вченій раді захищено ряд дисертацій. Тоді ж за їх ініціативою проведено декілька наукових конференцій. Аграрна тематика стала просуватися і в обласні центри України, зокрема, формувалися групи істориків-аграрників у Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі, Миколаєві, Львові, Черкасах, Тернополі та ін.

Також варто сказати про науковців-аграрників Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького. Там сформувався колектив учених, які започаткували розробку аграрної проблематики за трьома науково-організаційними напрямками: У 2000 р. створено Науково-дослідний інститут селянства (керівник проф. А. Морозов). Довкола нього групувалися історики-аграрники України, що розробляли трансформації аграрних відносин на сучасному етапі: С. Кульчицький, С. Корновенко, В. Лазуренко, В. Масненко, А. Морозов, Ю. Присяжнюк, І. Фареній та ін. Тоді ж засноване Наукове товариство істориків-аграрників (керівник І. Фареній). Його членами стали 70 докторів і кандидатів історичних наук. Результати їх наукових досліджень опубліковані в журналі «Український селянин», обговорювалися на наукових симпозіумах (проведено 12 симпозіумів), під час захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата, доктора історичних наук.

Висновки. Проведене дослідження історіографії ринкових реформ у сільському господарстві України дозволяє стверджувати, що історіографія цієї наукової проблеми була і залишається актуальною для дослідників. За 40 років зусиллями великої групи дослідників опрацьовано практично усі доступні їм джерела, підготовлено і опубліковано чимало

.....
монографій, наукових статей, захищено дисертації. Зусиллями науковців істориків, економістів, юристів досліджуються усі складові цього багатопланового явища: функціонування нових організаційно-господарських структур усіх типів, трансформація земельних відносин, особливості деколективізації та запровадження приватної форми власності на землю та інші засоби виробництва, простежено шлях до відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення та інше.

У найближчій перспективі можемо очікувати появи нових досліджень, у яких буде здійснено порівняльний аналіз ходу і наслідків ринкової реформи сільського господарства на різних етапах, моніторинг зміни вектору соціальної політики на селі та його результат. У зв'язку з деіндустріалізацією, що відбувається в умовах російсько-української війни, науковці можуть дати рекомендації щодо підвищення долі аграрного сектору економіки у виробництві валового внутрішнього продукту тощо.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Андрійчук, В. Г.** (2004). *Економіка аграрних підприємств. Друге видання, доповнене і перероблене.* Київ. КНЕУ. 622 с.
- Бернштейн, Л. Ю., Кульчицький, С. В. Михайлюк, В. А.** (2000). *Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ ст.* Київ. Київський національний аграрний університет, 32 с..
- Гайдуцький, П. І.** (2014). Аграрна реформа: міфи і істина. *Урядовий кур'єр*, 172, с. 78.
- Гладій, М. В.** (2020) Земельна реформа: суть, проблеми і шляхи вирішення. *Економіка АПК*, 2, с. 6–19;
- Гончарук, Н. Б.** (2003). Правові засади утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України. *Український селянин*. Вип. 3. с. 336–342.
- Горбулін, В. В.** (ред) (2000.). *Земельні відносини в Україні. Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів (1991–2000 рр.).* Київ. Істина.. 196 с.
- Гудзало, Я. М., Саблук, П. Т.** (2021). Аграрна реформа в Україні, її наукове значення та результати. *Економіка АПК*, 7. с. 6–16.
- Гудзало, Я. М., Лузан, Ю. Я.** (2017) Земельна реформа: проблеми і перспективи розвитку аграрної економіки. *Економіка АПК*, 9, с. 5–14.
- Жулканич, Н., Міщанин, В.** (2021). Історичні передумови та складнощі запровадження ринку землі в Україні. *Український селянин*, 25, 24–29. <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2021-25-Zhulkanych-Mistchanyn> .
- Іжевська, П. Г.** (2014). Агропромисловий комплекс України: сучасний стан, тенденції та перспективи розвитку. *Національна економіка Інтелект ХХІ ст.*, 3, с. 59–64.
- Історія українського селянства** (2006). Історія українського селянства в 2. т. Т. 2. Київ. Наукова думка. 596 с.
- Каденюк, О. С.** (2005). *Аграрна історія України.* Курс лекцій. Кам'янець-Подільський. Абетка. 292 с.
- Карпенко, О. В.** (2014). *Тенденції розвитку особистих селянських господарств у контексті складових економічної безпеки. Глобальні та національні проблеми економіки.* Вип. 2. Миколаїв. с. 202–206.
- Кириленко, І. Г.** (2005). Аграрна реформа в Україні. надбання, проблеми. *Економіка АПК*, 5, с. 18, 23.
- Коноваленко, О. С.** (2025). Історіографія аграрної реформи в Україні періоду незалежності: основні етапи та дискусії. *Київські наукові студії*. 1. (20).
- Коріненко, П.** (2025). До питання про сутність Селянської революції в Україні: новий погляд українських істориків. *Український селянин*, (36). <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Korinenko> .
- Коріненко, П. С.** (2014). *Історія українського селянства. Навчально-методичий посібник.* Тернопіль. Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка. 295 с.
- Коріненко, П. С.** (2015). *Трансформації земельних відносин в українському селі (ІХ – початок ХХІ ст.). Порівняльний аналіз.* Тернопіль. Вектор. 495 с.
- Коріненко, П. С.** (2018). *Правові засади аграрної політики в Україні (друга пол. ХХ – початку ХХІ ст. Історичний аспект.* Тернопіль. 367 с.
- Коріненко, П., Савицький, Н.** (2024). Формування нових організаційно-господарських структур в українському селі на першому етапі аграрної реформи (1985–1995 рр.). *Український селянин*, (32). <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Korinenko-Savytskyi> .
- Корновенко С.** (2022). Літопис села, що віддзеркалює українську історію. *Український селянин*, (28). <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2022-28-Kornovenko> .

- Кульчицький, С. В. (2002) Ринкові реформи в сільському господарстві. *Український селянин*, 4., с. 15–19.
- Лопатинський, Ю. М. (2006). *Трансформація аграрного сектору: інституціональні засади*. Чернівці. Рута. 344 с.
- Лупенко, В. О., Кропивко, М. Ф. (2013). Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. *Економіка АПК*, 7, с. 5–21.
- Лупенко, М. О., Саблук, П. Т., Месель-Веселяк, В. М., Федоров, М. М. (2014). Результати і проблеми реформування сільського господарства України. *Економіка АПК*, 7, с. 26–38..
- Малік, М. Й. (2018). Тенденції і перспективи розвитку ОСГ. *Економіка АПК*, 1 с. 11–19.
- Марусенко, Р.І. (2011). *Науково-практичний коментар. Земельний кодекс України за станом на 1.09. 2011 р.* Київ. 209 с.
- Марценюк, М. П. (2017). Ринок земель сільськогосподарського призначення в Україні: стан та перспективи запровадження. *Економіка АПК*, 8, с. 15–20.
- Мірошніченко, А. М. (2009). *Земельне право України*. Підручник. Київ. Правова єдність. 712 с.
- Новаківська, І. О. (2018). *Економіка землекористування*. Монографія. Київ. Аграрні науки, 399 с.
- Падалка, С. С. (2010). *Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки. (1999–2009)*. Монографія. Київ, 361 с.
- Падалка, С. С. (2025). Сільські промисли як фактор ринкової економіки і повсякденного життя сільського населення. *Вісник аграрної історії*. 53–54. С. 207–224. <https://doi.org/10.31392/VAH-2025.53-54.19>.
- Падалка, С. С., Кириленко, І. Г., Вергунов, В. А. (2019). *Аграрна історія України. (У 2-х частинах)*. Київ. та ін.
- Панченко, П. П., Мельник, Ю. Ф., Вергунов, В. А. (2007). *Аграрна історія України*. Київ. Просвіта, 532 с.
- Панченко, П. П., Мураров, В. А. Кудирко, О. О (1999). *Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття*. Київ.
- Панченко, П. П., Шмарчук, В. А. (2000). *Аграрна історія України*. Видання друге, виправлене і доповнене. Київ, 392 с.;
- Саблук, П. Т., Фесина, А. А. (1991). Оренда в умовах економічної реформи. *Економіка АПК*. Київ.
- Сапич, В. І. (2018). Трансформація відносин власності на землю в аграрному секторі економіки. *Економіка АПК*, 6, с. 51–60.
- Третяк, А. М. (2002) *Історія земельних відносин і землеустрою в Україні*. Навчальний посібник. Київ. Аграрна наука, 280 с.
- Ходаківська, О. В. (2017). Агрохолдинги України: аграрна політика. *Економіка АПК*, 6, с. 33–42.
- Ходаківська, О. В. (2021) Наукова дискусія у сфері земельних відносин: еволюція становлення та перспективи розвитку. *Економіка АПК*, 8, 18–30.
- Черевко, Г. (2012). Агрохолдинги як оптимальні форми крупнотоварного господарювання в агробізнесі України. *Аграрна економіка*, т. 5. № 1.
- Шульга, М. В. Жушман, В. П., Урсевиц, В. Ю. (2004). *Фермерське господарство: правові засади створення, фінансування та припинення*. Харків: Одісей, 464 с.
- Яворська, Т. Г. (2010). Особисті селянські господарства: визначення категорії та підприємницької діяльності. *Економіка АПК*, 10.

References:

- Andriychuk, V. G. (2004). Economics of agricultural enterprises. Second edition, supplemented and revised. Kyiv. KNEU. 622 p. [in Ukrainian].
- Bernshstein, L. Yu., Kulchytsky, S. V. Mykhaylyuk, V. A. (2000). Historiography, methodology and source base of research on agrarian relations in Ukraine in the second half of the 20th century. Kyiv. Kyiv National Agrarian University, 32 p. [in Ukrainian].
- Cherevko, G. (2012). Agricultural holdings as optimal forms of large-scale commodity management in agribusiness of Ukraine. *Agrarian Economy*, vol. 5. No. 1. [in Ukrainian].
- Gladiy, M. V. (2020) Land reform: essence, problems and solutions. *Economics of the Agricultural Complex*, 2, pp. 6–19 [in Ukrainian].
- Goncharuk, N. B. (2003). Legal principles of establishing private property in the agricultural sector of the economy of Ukraine. *Ukrainian peasant*. Issue 3. pp. 336–342. [in Ukrainian].
- Gorbulin, V. V. (ed.) (2000.). Land relations in Ukraine. Collection of informational and analytical materials (1991–2000). Kyiv. Truth.. 196 pp. [in Ukrainian].
- Gudzalo, Ya. M., Luzan, Yu. Ya. (2017) Land reform: problems and prospects for the development of the agrarian economy. *Economics of the Agricultural Industry*, 9, pp. 5–14. [in Ukrainian].
- Gudzalo, Ya. M., Sabluk, P. T. (2021). Agrarian reform in Ukraine, its scientific significance and results. *Economics of the Agricultural Complex*, 7. pp. 6–16. [in Ukrainian].

-
- Haydutsky, P. I.** (2014). Agrarian reform: myths and truth. *Government courier*, 172, p. 78. [in Ukrainian].
- History of the Ukrainian Peasantry** (2006). History of the Ukrainian Peasantry in 2. t. T. 2. Kyiv. Naukova Dumka. 596 p. [in Ukrainian].
- Izhevskaya, P. G.** (2014). The agro-industrial complex of Ukraine: current state, trends and prospects for development. *National Economy Intellect XXI century*, 3, p. 59–64. [in Ukrainian].
- Kadenyuk, O. S.** (2005). Agrarian History of Ukraine. Lecture Course. Kamianets-Podilskyi. Abetka. 292 p. [in Ukrainian].
- Karpenko, O. V.** (2014). Trends in the development of personal peasant farms in the context of components of economic security. *Global and national problems of the economy*. Vol. 2. Mykolaiv. p. 202–206. [in Ukrainian].
- Khodakivska, O. V.** (2017). Agricultural holdings of Ukraine: agricultural policy. *Economics of the Agricultural and Industrial Complex*, 6, pp. 33–42. [in Ukrainian].
- Khodakivska, O. V.** (2021) Scientific discussion in the field of land relations: evolution of formation and prospects for development. *Economics of the Agricultural Complex*, 8, 18–30. [in Ukrainian].
- Konovalenko, O. S.** (2025). Historiography of agrarian reform in Ukraine during the period of independence: main stages and discussions. *Kyiv Scientific Studies*. 1. (20). [in Ukrainian].
- Korinenko, P.** (2025). On the Question of the Essence of the Peasant Revolution in Ukraine: A New Perspective of Ukrainian Historians. *Ukrainian Peasant*, (36). <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Korinenko> [in Ukrainian].
- Korinenko, P. S.** (2014). History of the Ukrainian Peasantry. Teaching and Methodological Manual. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University . 295 p. [in Ukrainian].
- Korinenko, P. S.** (2015). Transformations of land relations in the Ukrainian village (9th – early 21st centuries). Comparative analysis. Ternopil. Vector. 495 p. [in Ukrainian].
- Korinenko, P. S.** (2018). Legal principles of agrarian policy in Ukraine (second half of the 20th – early 21st centuries). Historical aspect. Ternopil. 367 p. [in Ukrainian].
- Korinenko, P., & Savytskyi, N.** (2024). Formation of new organizational and economic structures in ukrainian villages at the first stage of agrarian reform (1985–1995). *Ukrainian Peasant*, (32). <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Korinenko-Savytskyi> [in Ukrainian].
- Kornovenko, S.** (2022). The chronicle of the village that reflects ukrainian history. *Ukrainian Peasant*, (28). <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2022-28-Kornovenko> [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. V.** (2002) Market reforms in agriculture. *Ukrainian peasant*, 4,. p. 15–19. [in Ukrainian].
- Kyrylenko, I. G.** (2005). Agrarian reform in Ukraine. achievements, problems. *Economy of the Agricultural Complex*, 5, pp. 18, 23. [in Ukrainian].
- Lopatynskyi, Yu. M.** (2006). Transformation of the agricultural sector: institutional foundations. Chernivtsi. Ruta. 344 p. [in Ukrainian].
- Lupenko, M. O., Sabluk, P. T., Mesel-Veselyak, V. M., Fedorov, M. M.** (2014). Results and problems of reforming the agriculture of Ukraine. *Economics of the Agricultural Industry*, 7, pp. 26–38. [in Ukrainian].
- Lupenko, V. O., Kropyvko, M. F.** (2013). Agroholdings in Ukraine and strengthening the social orientation of their activities. *Economics of the Agricultural Complex*, 7, p. 5–21. [in Ukrainian].
- Malik, M.Y.** (2018). Trends and prospects for the development of OSG. *Economics of the Agricultural Industry*, 1 p. 11–19. [in Ukrainian].
- Martsenyuk, M. P.** (2017). Agricultural land market in Ukraine: state and prospects for implementation. *Economics of the Agricultural Industry*, 8, p. 15–20. [in Ukrainian].
- Marusenko, R.I.** (2011). Scientific and practical commentary. Land Code of Ukraine as of September 1, 2011. Kyiv. 209 p. [in Ukrainian].
- Miroshnichenko, A. M.** (2009). Land law of Ukraine. Textbook. Kyiv. Legal unity. 712 p. [in Ukrainian].
- Novakivska, I. O.** (2018). Economics of land use. Monograph. Kyiv. Agrarian sciences, 399 p. [in Ukrainian].
- Padalka, S. S.** (2010). Privatization in Ukraine: first results and lessons. (1999–2009). Monograph. Kyiv, 361 p. [in Ukrainian].
- Padalka, S. S.** (2025). Agricultural industries as a factor of market economy development and changes in the daily life of the population of ukraine (1990–2000) *Bulletin of Agricultural History*. 53–54. pp. 207–224. <https://doi.org/10.31392/VAH-2025.53-54.19> [in Ukrainian].
- Padalka, S. S., Kyrylenko, I. G., Vergunov, V. A.** (2019). Agrarian history of Ukraine. (In 2 parts). Kyiv. et al. [in Ukrainian].

-
- Panchenko, P. P., Melnyk, Yu. F., Vergunov, V. A.** (2007). Agrarian history of Ukraine. Kyiv. Prosvita, 532 p. [in Ukrainian].
- Panchenko, P. P., Murarov, V. A. Kudyрко, O. O.** (1999). Historiography of the development of agrarian relations in Ukraine in the second half of the 20th century. Kyiv. [in Ukrainian].
- Panchenko, P. P., Shmarchuk, V. A.** (2000). Agrarian history of Ukraine. Second edition, revised and supplemented. Kyiv, 392 p. [in Ukrainian]
- Sabluk, P. T., Fesyна, A. A.** (1991). Lease in the context of economic reform. *Economics of the Agricultural and Industrial Complex*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Sapych, V. I.** (2018). Transformation of land ownership relations in the agricultural sector of the economy. *Economics of the Agricultural and Industrial Complex*, 6, pp. 51–60. [in Ukrainian].
- Shulga, M. V. Zhushman, V. P., Ursevich, V. Yu.** (2004). Farming: legal principles of creation, financing and termination. Kharkiv: Odyssey, 464 p. [in Ukrainian].
- Tretyak, A.M.** (2002) History of land relations and land management in Ukraine. Textbook. Kyiv. Agrarian science, 280 p. [in Ukrainian].
- Yavorska, T. G.** (2010). Personal peasant farms: definition of category and entrepreneurial activity. *Economics of the Agricultural Complex*, 10. [in Ukrainian].
- Zhulkanych, N. & Mistchanyn, V.** (2021). Historical precondition and difficulties of implementation land market in Ukraine. *Ukrainian Peasant*, (25), 24–29. <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2021-25-Zhulkanych-Mistchanyn> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.02.2026

Схвалено до друку / Accepted: 18.04.2026